

Вербицька П.В.
кандидат педагогічних наук, доцент,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
Національний Університет
«Львівська Політехніка»

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА РОЗВИТКУ ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЧИННИКА РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Актуальність порушеної у статті проблематики визначається тим, що нинішній етап формування українського суспільства потребує розгляду важливої педагогічної проблеми – формування людини-громадянина передусім як члена громадянського суспільства й такої необхідної його якості як громадянськість в історичній ретроспективі, опираючись на історичне коріння та традиції суспільства

Topicality of this theme of the article is determined by the fact that current stage of Ukrainian society formation demands considering of the important pedagogical problem – forming a person and a citizen first of all as a civil society member and his civic virtues in historic retrospective.

Громадянство та рівень його зрілості – суттєвий чинник функціонування демократичних інститутів. Значення його як риси громадянської культури не можна не враховувати у процесі демократизації суспільства. Рівень розвитку громадянського суспільства та демократичних процесів загалом визначається соціальною активністю його громадян, наявністю потреби реалізувати особистий потенціал, соціальні компетентності задля покращення суспільно-громадського життя.

Одним із важливих суспільних завдань є забезпечення сталості демократичного поступу, зокрема – підготовку молодого покоління до відповідального і усвідомленого життя та діяльності в демократичній і правовій державі. Ця почесна функція будь-якої держави та суспільства.

Для нашого суспільства ця проблема важлива особливою мірою, адже ми, освітяни, покликані готувати молоде покоління в умовах відсутності

демократичних традицій і практики громадянського суспільства, в умовах спадщини посттоталітарної держави, характерними рисами якої є невідповідність між теорією та практикою демократії у суспільному житті, наявність у суспільстві подвійних стандартів, незрілість громадянських інститутів, слабка соціальна взаємодія членів суспільства, низький рівень правової та політичної культури, відсутність єдиних цінностей, розрив комунікації між регіонами, субкультурами, брак людей з демократичними цінностями, патерналізм та суспільна пасивність.

Ключовим поняттям громадянського виховання особистості є громадянськість, що відображає якість людини, яка виявляється у готовності та здатності брати активну участь у справах суспільства. Вагомий внесок у висвітлення сутності громадянськості як важливого чинника державотворчих процесів, психолого-педагогічних та народознавчих основ її формування вносять праці Р. Арцишевського, І. Беха, М. Боришевського, М. Задерихіної, П. Ігнатенка, О. Киричука, Н. Косаревої, Л. Крицької, В. Оржехівського, В. Поплужного, О. Сухомлинської, К. Чорної. Поняття «громадянськість» визначається українськими дослідниками у Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності як духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни [9, 19].

Актуальність запропонованої нами теми дослідження визначається тим, що нинішній етап формування українського суспільства потребує розгляду важливої педагогічної проблеми – формування людини-громадянина передусім як члена громадянського суспільства й такої необхідної його якості як громадянськість в історичній ретроспективі, опираючись на історичне коріння та традиції суспільства.

Громадянське суспільство є суттєвим елементом, фундаментом громадянського виховання особистості, становлення громадянськості молодого покоління в умовах демократичного суспільства. У суспільно-історичному плані громадянськість є продуктом і наслідком суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних процесів. Тому кожна держава і в усі часи була зацікавлена у формуванні цієї важливої риси своїх громадян.

Ідея громадянського суспільства, що нерозривно пов'язана із поняттям громадянськості його громадян, сягає корінням в епоху античної цивілізації. Даний термін прийшов від римлян, які говорили про *societas civilis*, тобто громадянське об'єднання, спільноту.

Філософи та історики Нового часу вважали, що Римська республіка найкращим чином захищала суспільне благо, тобто те, що є корисним для усього суспільства [1, 78]. Уважалось, що у класичній республіці держава і громадяни спільно працюють заради досягнення суспільного блага, а не задля задоволення своїх особистих інтересів. Класичні республіки вимагали від своїх громадян високорозвинутої громадянської добропорядності, що полягала у здатності жертвувати особистим благом заради суспільної користі. Арістотель у трактаті «Політика» (IV ст н.е.) зазначав, що людина – істота політична. Політичність для греків (у стародавніх римлян – цивільність) означала не лише сумлінне дотримання законів і раціональне використання відповідних прав, але й виявлення ініціативи у справі зміцнення держави. Якщо її повноправні члени ухилялися від цього або робили це погано, їх називали аполітичними. Арістотель зазначав, що громадянська добродетель полягає в тому, щоб людина добре виконувала свою справу. «Добродетель громадянина, – уточнював він, – очевидно, й полягає у здатності прекрасно і владарювати, і підкорятися» [2, 153].

Одним з найбільших досягнень стародавніх римлян було створення громадянського права. У римському праві склалися та були розвинуті такі важливі правові поняття, як правоздатність, юридична особа, громадянство, проблеми громадянсько-правової відповідальності тощо. З погляду римлян, утворення суспільства було наслідком функціонування громадянського права і було викликано необхідністю врегулювання численних особливостей суспільних відносин, включно із сімейними та економічними. Для римлян бути цивілізованим означало бути підпорядкованим громадянським законам. Незважаючи на значний внесок у розвиток цього питання, ні греки, ні римляни не бачили відмінностей між державою та суспільством.

Ця відмінність почала виявлятися лише у Середні віки. Більшість людей того часу уявляли себе лише у двох вимірах: мешканцями своєї місцевості та членами єдиного християнського світу. Середньовічні уявлення про суспільство відображали відчуття гармонії, котра, як вважалось, існує між особою та суспільством. Усі права та обов'язки людини розглядалися як права та обов'язки стану, до якого вона належала. У добу середньовіччя громадянськість цінувалася нижче, ніж у стародавні часи [8, 39]. Під впливом церкви домінантною властивістю людини вважалася релігійність.

Незважаючи на слабкі потуги економічного розвитку, у Середні віки відбувалися істотні зміни у розвитку суспільства, що дали поштовх формуванню націй та держав. Тісними стали межі станово-феодалних відносин, церковно-аскетичної моралі, середньовічних традицій.

Найважливішим результатом цих змін став початок епохи Відродження. Із руйнуванням застарілих феодально-релігійних уявлень та із створенням нової системи цінностей був пов'язаний і антропоцентризм нового світогляду, центром якого була людина як частина природи, найдосконаліше її творіння. На противагу феодально-церковному аскетизму, проповіді пасивності нова гуманістична етика проголошувала право на природні потреби та уподобання, звеличувала людську діяльність. Переглядалися також традиційні погляди на суспільство.

Паралельно із боротьбою світської влади проти церковного абсолютизму здійснювалися перші спроби ідеологічного і теоретичного обґрунтування ідеї громадянського суспільства, незалежного від впливу релігії. Найтипівішим у цьому відношенні є політична доктрина Нікколо Макіавеллі, правова теорія Жана Бодена, а також соціологічні утопії Томаса Мора і Томмазо Кампанелли [10, 11].

Якщо Відродження піднесло значення особистої творчості та активності, то Реформація підкреслила важливість безпосереднього спілкування віруючого з Богом. Виникнення націй породило нові погляди на державу та права людини, капіталізм дозволив реалізувати їх в економічній площині.

Епоха Просвітництва сприяла появі філософії природних прав. Науковий підхід був також застосований до вивчення людини та суспільства. До XVII-XVIII століть суспільство стало достатньо незалежним, що дало підставу теоретикам формувати відокремлені, розмежовані концепції для суспільства та політичного устрою. Нова Європа продовжила суперництво різних центрів влади і спричинила можливий розвиток громадянського суспільства.

У нову епоху третій стан активно боровся за право участі в управлінні світською державою поряд із вищими станами – дворянством і духовенством. Тому громадянські якості знову почали високо цінуватися. Сам же термін «громадянськість» поширився завдяки Великій французькій революції XVIII ст., у ході якої навіть з'явилося офіційне звернення – громадянин [8, 40].

У розмежуванні понять держави та суспільства англійський філософ Джон Локк здійснив вирішальний крок. Він використав термін громадянського суспільства, але не в сучасному його значенні, оскільки для нього держава була частиною громадянського суспільства. Проте, він розрізняв політичний порядок та громаду, тобто суспільство. Суспільство спричиняє створення політичної влади, уповноважує її діяльність, а також створює політичні інституції для власного захисту і змінює їх за власним

бажанням [16, 64].

Видатний попередник Локка англійський філософ Томас Гоббс відмовлявся розрізняти державу та суспільство, вказуючи, що суспільство не тільки не може існувати без держави, але й розпадеться без неї. Незалежний суспільний порядок, тобто розмежування держави та суспільства, на його думку, могло б призвести лише до катастрофічного конфлікту, базованого, перш за все, на релігійних відмінностях [5, 35]. За Локком розмежування держави та суспільства веде не до катастрофи, а до порятунку: громада з відповідним усвідомленням її власних прав та наміром чинити виклик владі, могла б контролювати політичну владу, що традиційно загрожує людським правам. Відповідно, якщо ця влада утискує права людини, громада може справедливо її скинути. Уряд є необхідним та неминучим, і громада повинна виявляти толерантність до нього до того часу, поки він поважає права своїх господарів – громади, що створила державні механізми для власного захисту. Згідно поглядів Локка існує лише один спосіб отримання права управляти іншими – добитися згоди на це інших людей.

Стосовно походження «громадянськості» можна виділити два основні погляди. Перший – соціологічний – вважає громадянськість притаманною кожній особистості потребою належати до якоїсь держави задля виживання. Дана позиція об'єднує як тих, хто вважав, що диференціація людства за державницькою ознакою має соціальне коріння (Ж.-Ж. Руссо), так і тих, хто вбачав причину того у природних чинниках – біологічному (Ч. Дарвін, К. Лоренц) чи екологічному (Ш. Монтеск'є) [12, 26].

Згідно з другим – конструктивістським поглядом, громадянськість конструюється завдяки тим стосункам, які виникають у структурованому суспільстві й відповідно фіксуються у свідомості (авторитетність, лідерство, підлегливість, залежність, влада тощо). Саме завдяки значущості таких стосунків для індивідуального життя і виникає потреба особистості в державному механізмі. Вперше цю ідею висвітлив у своєму «Левіафані» англійський філософ і психолог XVIII ст. Т. Гоббс. Він уважав, що люди за власною волею створили «велику штучну людину», «смертного Бога» – державу. Державі «ми під владарюванням безсмертного Бога зобов'язані своїм миром і своїм захистом» [5, 24].

Термін «громадянське суспільство» належить видатному німецькому філософу, представнику німецької класичної філософії Гегелю [4, 31]. Найбільш ґрунтовний аналіз феномену громадянського суспільства зустрічаємо у його спадщині. Гегель уперше чітко розмежовує політичну державу і громадянське суспільство як сферу приватного життя суспільних індивідів і першим в історії філософії досліджує становлення громадянського

суспільства як історичний процес. Розвинуте у «Філософії права» вчення Гегеля про об'єктивний дух охоплює сферу соціального життя і розуміється як надіндивідуальна цілісність, що здійснюється над людьми та проявляється у їхніх різноманітних зв'язках та відносинах. Об'єктивний дух розгортається у праві, моралі та моральності, причому під моральністю Гегель розумів такі ступені об'єктивації людської свободи, як сім'я, громадянське суспільство і держава.

Гегелівська концепція «громадянського суспільства» охоплює економічні та інші форми суспільного життя і займає посередницьку позицію між сім'єю та державою. «Сьогодні немає нічого більш загальновідомого, ніж ідея того, що кожен мусить обмежити свою свободу відповідно до свободи інших. Держава виступає умовою такого взаємного обмеження, а закони є власне цими обмеженнями» [4, 35]. Він зазначав також, що термін «політична свобода» часто вживається для означення формальної участі в громадських справах держави тих, хто вбачає головним своїм призначенням приватні цілі і справи у громадянському суспільстві.

У XIX столітті незалежні об'єднання громадянського суспільства стали важливим фактором суспільного розвитку. У працях французького соціолога та політичного діяча Алексіса Токвіля громадянське суспільство виступає посередником, котре здійснює взаємодію між індивідом та урядом, захищаючи особу від тиску владних структур. Громадянське суспільство є сферою суспільних відносин, які створюються та реалізуються окремими індивідами в ім'я суспільного блага. Основою розвинутого громадянського суспільства, на його думку, є мережа сформованих на добровільній основі організацій, котрі істотно відрізняються від формальних державних інституцій. В існуванні незалежних добровільних асоціацій демократичного суспільства він вбачав могутній чинник запобігання загрози з боку демократичного деспотизму. Співпраця усіх громадян у різноманітних недержавних організаціях, на його думку, є засобом безпеки та свободи кожного з них [18, 69].

Розмежування держави та суспільства у філософських поглядах XVII-XIX століть було кроком величезного значення. Це дозволило теоретикам розглядати суспільство як соціальний та психологічний простір, в якому індивід одноосібно або у співпраці з іншими отримав змогу контролювати та критикувати діяльність уряду. Розмежування держави та суспільства у ліберальній політичній думці створило підвалини для могутнього теоретичного виправдання процесу обмеження владних повноважень держави.

Питанню ролі громадянського суспільства та виховання його членів як

неодмінній умові українського державотворення значну увагу приділяли українські мислителі. Беручи до уваги складний історичний та політичний досвід розвитку суспільних процесів українського народу, це питання розглядалося ними з позицій соборності, незалежності, самостійності української державності. Відтак громадянськість українців мала передусім політичний характер.

На думку М. Драгоманова, суть держави полягає не в формі побудови держави, а в правах, якими наділені громадяни – у свободі слова, забезпеченні працею, свободі організацій союзів і товариств, національній свободі. Важливе місце займали погляди М. Драгоманова на політичні права і свободи громадян. У праці «Лібералізм і земство в Росії» він проаналізував феномен свободи, наголошуючи на особистій, громадянській, державній свободі [7, 550]. Політичні свободи неможливі без самоуправління громад, місцевого і федерального самоуправління. Тому він пропонував обмежити права всіх центральних органів влади шляхом декларування недоторканості прав особи, національності й організацій місцевого самоуправління.

М. Грушевський у праці «Початки громадянства» основною рушійною силою прогресу суспільства називає не економічну, а перш за все психологічну складову. На його думку, все людське життя «було вічною зміною, вічним чергуванням потягів до колективізму і індивідуальної самозадоволеності (автаркії)» [6, 86].

І. Франко накреслював риси громадянського суспільства, вказуючи, що майбутній устрій «буде базуватись на якнайширшій самоврядуванні общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів» [14, 109]. Звертаючись до молоді, І. Франко зазначає: «Здобуйте знання, теоретичне і практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статочних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожна нація і кожна історична доба, а вдвоє сильніше буде потребувати їх велика історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода» [14, 65].

Упродовж ХХ століття ідея громадянського суспільства втрачала провідні позиції у політичній думці. Натомість, теорія та практика держави набирала великого значення. Гаслами цього часу стали централізація, могутній уряд, планова економіка. Доведені до крайності, ці ідеї привели до встановлення тоталітарних режимів.

Хвиля кардинальних політичних змін, що охопила країни Східної та

Центральної Європи наприкінці 80-х років ХХ ст., повернула ідею громадянського суспільства у центр теоретичних міркувань та громадського життя. Поняття громадянства і громадянського суспільства на пострадянському та постсоціалістичному просторі стало активніше обговорюватися, аніж в західноєвропейських країнах, адже вони вважалися антитезою всьому тому, що відповідало старому тоталітарному режиму. Для західноєвропейських демократій ця проблема завжди була актуальною, однак особливої актуальності вона набула останнім часом в умовах об'єднаної Європи.

Поняття активного громадянства в різноманітних його виявах (свідомість, культура, життєва позиція, інтереси, пріоритети, цінності тощо) є сферою динамічних дискусій західноєвропейської науки [13, 5]. На думку західноєвропейських науковців, це багатогранне поняття, в якому мають вираження ключові проблеми творення повноцінного громадянського суспільства, громадянської політичної консолідації, доцільно вивчати на ґрунті певного етносу, у певному культурному та національному контексті зі співвідношенням і врахуванням інших членств та ідентичностей.

Політичні теоретики та практики інтенсивно обговорюють місце та значення громадянського суспільства для консолідації демократичних сил. Деякі з них вважають, що мережа асоціацій та організацій, які становлять основу громадянського суспільства, має таке саме значення для демократії, як вкладення капіталу в економіку. У цьому контексті соціологи для означення спільних суспільних вартостей використовують терміни «соціальне громадянство» і «соціальний капітал». Як зазначає Фукуяма у книзі «Великий крах: людська природа і відновлення соціального порядку», соціальний капітал необхідний для створення здорового громадянського суспільства, тобто сукупності груп і асоціацій, що знаходяться між сім'єю і державою [15, 37].

Р. Патнем стверджує, що «громадянське суспільство характеризується активною та орієнтовною на суспільні цілі позицією громадян, егалітарними політичними відносинами та заснованими на довірі та співробітництві суспільними відносинами», називаючи усе це «соціальним капіталом» [17, 41].

Деякі вчені синонімом соціального громадянства вважають поняття культурного громадянства [13, 231]. Культурне громадянство, на думку Б. Тернера, виходить за межі громадянства, оскільки воно, як форма культурної ідентичності, не виконує того, що містять у собі соціальні, культурні й освітні цінності [13, 232]. Він відстоює провідну роль освіти в національній системі цінностей, і в цьому контексті громадянство передбачає не лише ідею загального статусу і національної політичної структури, а також

поняття загальної культури і загальної освітньої системи.

Єдиною культурою, якій повинне сприяти громадянство, має бути культура свободи, політичної участі, громадянських прав та обов'язків. Громадянство виконує своє завдання забезпечення рівного доступу і однакових можливостей всім членам спільноти. Сучасні дискусії про громадянство динамічні, означають глобальні тенденції і проблеми.

Отже, як засвідчив наш аналіз, нові суспільно-економічні та духовні реалії українського суспільства яскраво висвітлюють можливість демократичного поступу за умови розбудови громадянського суспільства та плекання громадянської культури. Громадянська культура структурує соціальний простір громадянського суспільства, орієнтуючи його на загальні потреби, і прилаштовує індивідуальні особливості та погляди до загальних норм солідарності, довіри та взаєморозуміння. Коли такий підхід набуває ефективного організаційного оформлення, у громадян виникають виразні почуття свого місця у суспільстві та мотивації до участі у громадському житті. Активна участь в громадському житті, громадянськість, є однією з найважливіших ознак демократичного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Английские материалисты XVIII в. // Сб. произв.: В 3 т. – М., 1968. – Т. 3. – С. 78.
2. Аристотель. Сочинения: В 4-х т. – М., 1976. – Т. 4. – С. 153.
3. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 4. – С. 49-57.
4. Гегель Г.В.Ф. Соч.: В 9 т. – М., 1967. – Т. 7. – С. 263.
5. Гоббс Т. Левиафан. – М.: Мысль, 1936. – 146 с.
6. Грушевський М. Початки громадянства (Генетична соціологія). Відень – Прага, 1921. – С. 86.
7. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 550-551.
8. Ігнатенко П., Крицька Л. Громадянське виховання: історичний аспект // Шлях освіти. – 1997. – № 1. – С. 38-43.
9. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 7-13.
10. Макиавелли Н. Государь и рассуждение на первые три книги Тита Ливия. – СПб, 1869. – С. 374.
11. Мор Т. Утопия. – М., 1978. – С. 238.
12. Руссо Ж.-Ж. Пед.соч.: В 2 т. – М., 1961. – Т. 1. – С. 27.
13. Умови громадянства: Зб.ст. / Під редакцією Барта ван Стінбергена: Пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О.О. – К.: Український центр духовної культури, 2005. – 264 с.
14. Франко І. Громадянські права студентів: Педагогічні статті та висловлювання. – К.: Рад. школа, 1960. – 299 с.

15. Фукуяма Френсис. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Переклад з англійської Віктора Дмитрука. – Львів: Кальварія, 2005. – 380 с.
16. Locke J. Two Treatises of Government. – New York: Mentor Books, 1960. – 146 p.
17. Putnam R. Making Democracy Work. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993. – 410 p.
18. Tocqueville A. Democracy in America. – New York: Vintage Classics, 1990. V. 2. – 410 p.